

Г Л А С

CDXXV

ОДЕЉЕЊЕ ИСТОРИЈСКИХ НАУКА

КЊИГА 17

Примљено на X скупу Одељења историјских наука од 24. децембра 2014. године

У р е д н и к
академик
ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ

БЕОГРАД

2015

АЛЕКСАНДАР РАСТОВИЋ

БРИТАНСКА ЈАВНОСТ О СРБИЈИ У ПРВОМ БАЛКАНСКОМ РАТУ

Први балкански рат је представљао кључну прекретницу у вишевековној националноослободилачкој борби балканских држава које су успеле да током ратних операција ослободе своје територије које су се налазиле под турском влашћу, и делове својих народа поново прикључе матици. Уједно, означио је крај дуге борбе за ослобођење Средње и Југоисточне Европе од Османлија.¹ Према томе овај рат је представљао завршетак оног дела Источног питања који се тицао повлачења Турске са Балкана у духу начела народности, јер су га управо ослободили сами његови народи, а не неко са стране.² Величанствени војни успеси савезника шокирали су владе великих европских сила. Њихови политичари нису могли да верују да је Турска у војничком смислу потучена само за неколико недеља. Убеђени да ће турска војска врло брзо изаћи на крај са савезничким трупама нису размишљали да је болесник на Босфору метастазирао, и да је принцип очувања територијалног статус квоа даље неодржив.

За српски народ, колико год то можда парадоксално звучало, ратни успеси њене војске у Првом балканском рату су, поред остваривања његових круцијалних националних и државних интереса, доласка до безбедних нових комуникација, и делова морске обале која се сматрала српском територијом, важни и по томе што је европска јавност, а посебно британска привремено напустила стереотип о Србима као лошем народу и реметилачком фактору на Балкану, а о српској војци као немоћној и неорганизованој војној сили.³

¹ С. Терзић, *Стијара Србија (XIX–XX век). Драма једне цивилизације*, Нови Сад–Београд 2012, 182–183.

² В. Поповић, *Источно питање. Историјски преглед борбе око ојстманка Османлијске царевине у Леванту и на Балкану*, Београд 1996³, 223.

³ М. Војводић, *Стијан Новаковић у служби националних и државних интереса*, Београд 2012, 361, Исти, „Одјек балканског рата на страницама Босанске виле“, *Зборник радова, Први балкански рат 1912. Године и крај Османског царства на Балкану*, Београд 2007,

Према томе у промени тих ставова британске владе важну улогу је одиграло јавно мњење, прецизније речено тамошња штампа, новинари, али и истакнути професори универзитета и научници. До овог рата острвска штампа је у већој или мањој мери заступала туркофилски правац у описивању балканске стварности. Међутим, већ прве војне победе удружених балканских држава над турском војском освојиле су симпатије тамошњих листова, који су у својим уводним коментарима, чланцима, репортажама много више него раније изражавали легитимне интересе балканских народа. Ако се зна да је британско јавно мњење, а посебно штампа имала снажну улогу у креирању спољне политике владе, што се нарочито дешава од средине деветнаестог века, онда извештавање енглеских новинара о балканским ратовима има посебну тежину.⁴ Све до избијања Првог светског рата британско јавно мњење је превасходно утицало на формирање курса спољне политике владе.⁵ То потврђују и речи лорда Ленсдауна, британског министра спољних послова који је истицао да је „јавно мњење било способно да присили владу да прихвати курс акције коју је оклевала да предузме“.⁶ Немац Карл Петерс који је посетио Велику Британију 1904. године забележио је да је „тамошња штампа главно оружје различитих партија и да има такав утицај у Великој Британији који нема штампа у било којој другој европској земљи“.⁷ Иначе, период од 1860. до 1890. сматрао се златним добом британске штампе, с обзиром на то да је она доживела своје модерно утемељење.⁸

Од свих балканских савезника британске новине су се највише интересовале за Србију и Бугарску. О посебном интересовању острвске штампе за Србију писао је у предвечерје балканског конфликта Славко Грујић, српски дипломата у Лондону. Он је у више наврата известио Београд да је писање британске штампе повољно за Србију, бар утолико што јој се ништа не замере и што се нигде не брани Турска. Грујић примећује да су се сви листови слагали у томе да је тражење озбиљних реформи оправдано, и да велике силе морају на неки начин да гарантују њихово извођење, али и да би избијање евентуалног рата требало локализовати.⁹ Од оваквог писања одударали су текстови Херберта Вивијана, британског путописца који је у више наврата посећивао Србију крајем деветнаестог и почетком двадесетог века. Као велики поштовалац последњег Обреновића није никада могао Србима да опрости начин на који су ликвидирали свог суверена. Иако,

20; А. Раствоић, *Велика Британија и Србија 1903–1914*, Београд 2005, 291.

⁴ Р. М. Kennedy, *The Realities behind Diplomacy: Background Influences on British External Policy 1865–1880*, London 1996, 52.

⁵ К. Г. Robbins, *The Foreign Secretary, The Cabinet, Parliament and the Parties*, 3, види у: *British Foreign Policy under Sir Edward Grey ed. by F. H. Hinsley*, Cambridge 1977.

⁶ К. Г. Robbins, *Public Opinion, The Press and Pressure Group*, 71, види у: *British Foreign Policy under Sir Edward Grey ed. by F. H. Hinsley*, Cambridge 1977.

⁷ S. Koss, *The Rise and Fall of the Political Press in Britain*, vol. II, *The Twentieth Century*, London 1984, 3.

⁸ А. Раствоић, *нав. дело*, 220.

⁹ АС, МИДС, ПО, 1912, Ф–ХI, Д–VIII, Пов. бр. 1616, С. Грујић – Н. Пашићу, 20. IX 1912.

просрпски оријентисан он након мајског преврата постаје жесток критичар Србије и српског народа, што се посебно рефлектовало током балканских ратова.

Најугледнији и најутицајнији британски листови су током Првог, али и у Другом балканском рату слали на ратиште своје специјалне, или ратне извештаче. Тако је на пример за *Daily Mail* извештавао Виљем Тафнел Ле Квекс који је једно време извештавао из Доњег дома британског парламента. У исто време специјални извештач *Daily Express-a* је био Филип Персивал, амерички новинар који се прославио својим извештавањима из Грчко-турског рата 1897, и Шпанско-америчког рата 1898. године. За *Times* су писали ратни дописници Рединалд Ранкин, потпуковник енглеске краљевске војске, и Морис Беринг, који је по вокацији био драмски писац који је једно време радио у дипломатској служби. Извештач *Morning Post-a* је био Франк Фокс, а *Daily Telegraph-a*, Роберт Џозеф МакХјуц, потпуковник који је новинарски занат испекао током Шпанско-америчког рата. За објективно писање је награђен Орденом Светог Саве. Провинцијски *Manchester Guardian* је за време балканских ратова као свог специјалног дописника именовао Хенрија Невинсона, новинара, дописника из Бурског рата, борца за изборно право жена.

Различит је спектар питања која су се тицала Србије, а о којима су писали британски листови у Првом балканском рату. Најчешће се извештавало о успесима и победама српске војске, ситуацији на ратишту, храбрости српских бораца и официра, хуманом третирању војних заробљеника и локалног несрпског живља, српским територијалним захтевима, дипломатским активностима српске владе и њених политичара. О тим стварима највише и најчешће су писали угледни и тиражни листови као што су *Times*, *Westminster Gazette*, *Daily Telegraph*, *Daily News*, *Daily Mail*. Важно је напоменути да је њихово писање у највећој мери било објективно и непристрасно, мада је било и оних текстова који су одисали извесном нотом цинизма и заједљивости. У вези са питањем српске војске и њеног односа према турским заробљеницима занимљив чланак је донео лист *Standard* који је био традиционално уздржан према Србији. У тексту од 9. новембра 1912, насловљеном *The Servian Army. Impressions of the Man and their Training* аутор је констатовао да је пре балканског рата Велика Британија потцењивала српску војску и да је то вероватно последица одвратности због краљеубиства у коме су српски официри одиграли главну улогу, као и због врло јаких предрасуда према Србима. Даље је истицао да је као посматрач стекао утисак да су српски војници врло уредни, а да чак и рањеници изгледају врло орно. Као добру карактеристику српске војске је навео и чињеницу да нема сегрегације између српских и турских војника-рањеника у болницама, односно да се третирају подједнако.¹⁰

Одређен број написа посвећен је изласку Србије на Јадран, при чему се делимично заступало гледиште о нужности да Србија добије своју луку на Јадранском мору. Издвајамо писање *Times-a* од 27. новембра, у коме се напомињало да је „Србија напредна земља, и да с разлогом тражи слободан излаз на Јадранско море за своју трговину, с обзиром на то да јој то њене победе дозвољавају. То

¹⁰ The Standard, November 9, 1912, N° 27587, p. 9, *The Servian Army. Impressions of the Man and their Training.*

мишљење дели и Енглеска која не жели да Србија буде потиснута, већ само жели да она своје тежње изнесе мирно и у zgodном моменту“.¹¹ Међутим, када се радило о српском потраживању Пећи, Призрена, Ђаковице и Дебра, градова који су представљали стратешки грудобран према новоформираној албанској држави, британски листови су доносили или негативне текстове или оне информативне природе. Тако је *Times* 15. јануара 1913, објавио чланак свог цариградског дописника *The Servians At Dibra* који је писао о српском заузимању тога града и истакао да иако албанско становништво није желело припајање Дебра Србији, није се жалило на освајаче, пошто је окупација изведена на миран начин.¹² Британски листови нису све време трајања Првог балканског рата писали само у позитивном контексту о Србији. Било је доста текстова у коме се она и снажно критиковала. Тако на пример, када се десила чувена афера са аустријским конзулом Прохаском, целокупна штампа је нападала Србију, посебно јој пребацујући што спречава преписку Аустрије с конзулом, што је било противно међународном праву.

Значајан допринос позитивном представљању Србије у британској јавности дали су и угледни научници и професори универзитета као што су Харолд Темперлеј, Џорџ Тревелјан, Чарлс Чедвик Оман, а у извесној мери и Ситон Вотсон и само у том кратком периоду за време и после балканских сукоба. Након тога он заузима снажан критички став према Србији и њеној политичкој елити, а посебно према Николи Пашићу.

Професор Харолд Вилијем Темперлеј био је искрени пријатељ српског народа који је често посећивао Србију и добро научио српски језик. У периоду од 1905. до 1914. године чак седам пута је долазио у Србију. Његова улога у креирању мишљења британске јавности о Србији добија још више на тежини ако се узме у обзир чињеница да није био само научник и слободни стрелац, већ се једно време налазио у државној служби то јест радио је за потребе британске владе као њен саветник за питања југоисточне Европе, што му је омогућавало да своју наклоност према Србији угради у извештаје и мишљења које је достављао својим претпостављенима. Професор Темперлеј је аутор књиге *History of Serbia* која је представљала најцеловитију историју Србије која је објављена у Великој Британији. Поред увода обухватала је и петнаест поглавља где је исцрпно представљена историја српског народа од доласка Словена на Балкан до избијања Другог балканског рата. Темперлеј је сматрао да Србија представља стожер окупљања јужнословенских народа у једну ширу југословенску заједницу. Осврћући се у својој књизи на акције српске војске у Првом балканском рату приметио је и да ниједан народ као Срби не показују такву херојску жељу за слободом и такву дозу хомогености и јединства, и када су угрожени све подређују борби за своју одбрану. Указивао је на моћ српске војске која се доказала у балканским ратовима што је иначе одушевило целокупну тадашњу европску јавност. Својом стратегијом, савршеном прецизношћу њене артиљерије и пешадије, то јест извандредном војном машинеријом, Срби су превазишли друге чланице балканског савеза. Србија је по њему остварила

¹¹ *The Times*, November 27, 1912, N° 40067, p. 9, *The Causes of Tension*.

¹² *The Times*, January 15, 1913, N° 40109, p. 5, *The Servians at Dibra*.

тријумф у балканским ратовима зато што су се по први пут њене демократске и интелектуалне снаге ујединиле.¹³

Током Првог балканског рата о Србији у британској јавности позитивно пише и говори и професор Ситон Вотсон, који је, крајем марта 1913, посетио Србију када се сусрео са Слободаном Јовановићем и Јованом Цвијићем, а разговарао је и са Лазом Пачуом и Николом Пашићем, кога је претходних месеци у више наврата критиковао. Захваљујући пропусници коју је добио од Стојана Протића, био је у могућности да обиђе ратну зону и крајеве које је српска војска ослободила у Првом балканском рату. Том приликом обишао је Призрен, Приштину, велики део Македоније, између осталих Велес, Прилеп, Битољ, Охрид, Скопље и Куманово, а доста времена је провео боравећи у српским војним штабовима и међу војском, где је наишао на срдчан пријем. Поред тога имао је прилику да разговара и са генералом Живојином Мишићем, као и са престолонаследником Александром који га је примио у Скопљу.¹⁴ Резултат те његове дуге посете Србији огледао се у његовом позитивном одређењу према српском народу и уверењу да су Срби добри војници и цивилизовани и интелигентни Европљани. Први балкански рат је отворио широке видике на целокупно Источно питање и омогућио му да боље сагледа суштину балканског и српског проблема. Јуначко држање српске војске створило је код њега уверење да је Србија, а не Аустроугарска Пијемонт јужнословенског окупљања и уједињења. Вотсон је био пријатно изненађен чињеницом да су и остали јужнословенски народи са одушевљењем и ентузијазмом славили српске победе у Првом, али и у Другом балканском рату, јер су у тим догађајима видели наду и за сопствено ослобођење од аустријске власти.

Своје позитивне импресије о успесима српске војске у Првом балканском рату Ситон Вотсон је изнео у неколико својих књига. У делу *The Spirit of the Serb* изнео је запажање да српска војска и нација чине једно биће. Уочио је да између официра и војника влада присна атмосфера, али и гвоздена дисциплина. Посебно је истакао да му је било задовољство да посматра како увече после завршетка редовних војничких дужности војници и официри заједно играју традиционално српско коло.¹⁵

Позитивно о балканском рату и улози Србије у њему Вотсон се изјаснио и у својој студији *The Balkans, Italy and the Adriatic*. Анализирајући балканске ратове напоменуо је да су они означили својеврсни препород Србије, јер су омогућили њен тријумфални повратак у Европу после вишедеценијских скандала њених владара. Српски национални и државни интереси у балканским ратовима су по мишљењу Вотсона били двоструки: ослобођење сународника у Старој Србији и Македонији и добијања изласка на Јадранско море.¹⁶ Позитивне утиске о Србији и њеној ослободилачкој мисији у Првом балканском рату изнео је и у

¹³ H. V. W. Temperley, *History of Serbia*, London 1917, 284.

¹⁴ R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni, *Korespondencija 1906-1941*, I, 1906-1918, Zagreb-London 1976. 19-20.

¹⁵ R. W. Seton-Watson, *The Spirit of the Serb*, London 1915, 13.

¹⁶ Исти, *The Balkans, Italy and the Adriatic*, London 1915, 5.

монографији *Serbia, Yesterday, Today, Tomorrow* коју је приредио 1916. године у Лондону за потребе комитета за прославу годишњице Косовског боја.

Феномен успеха српске војске и храбрости њених војника описао је у две своје књиге *Serbia's War of Liberation* и *The Rise of Nationality in the Balkans*. Српске успехе у Првом балканском рату приписао је супериорности њене војске. Истицао је сјајне квалитете њене пешадије, савршену прецизност њених артиљераца и идеалне односе између војника и њихових претпостављених.

Такође, детаљно је представио ток ратних операција у Македонији и чин ослобођења Скопља, Приштине, Кичева и Битоља. По Вотсону покрете српских трупа су отежавале обилне кише и стални напади албанских комита. Описујући ток битке код Куманова, указао је да пораз турских трупа није био само карактеристичан по огромном броју жртава, бројној количини заплећене муниције, оружја и осталог ратног материјала, већ и због општег бега турских јединица и војника, који су поред оружја одбацивали и своје униформе.¹⁷ По Вотсону битка код Битоља је коначно одлучила судбину Турске, односно одредила смер даљих борби у корист Срба и њихових балканских савезника.¹⁸ Нажалост, после завршетка балканских ратова његова наклоност према Србима нагло почиње да нестаје и он све више заузима прохрватске позиције залажући се за хрватску ствар, што ће посебно доћи до изражаја после уједињења и формирања Краљевине СХС.

С друге стране током Првог балканског рата било је и оних научника који су заузели антисрпске позиције, од којих се нарочито истицала антрополог Мери Дарам, која се сматрала једном од најсрчанијих поборника албанске ствари и независности Албаније. Била је први страни извештач који је у свет послао информацију о почетку Првог балканског рата. С обзиром да је деветог октобра 1912. године са врха брда Горице посматрала отпочињање борби између црногорске и турске војске, она је већ тог дана послала *Times*-у вест о почетку ратних сукоба, а наредних дана је била и непосредни сведок жестоких борби две војске. Иначе тих месеци она је живела на релацији Подгорица – Скадар и извештавала за британске листове *Nation*, *Manchester Guardian*, а повремено и за *Times*.

Балканске ратове је негативно оцењивала сматрајући да су велике силе омогућиле остваривање српских претензија према Косовском вилајету, истовремено одузимајући Албанцима њихове вековне територије, као и да су толерисали злочине које су вршили над Албанцима и муслиманима током ратних операција и приликом спровођења власти на окупираним територијама. Едварда Греја је подржавала, јер је сматрала да је он био један од ретких који је тада јавно устао против словенске грамзивости. Истовремено је оптуживала Русију да је опструисала албанске територијалне планове, јер је инсистирала да Словени добију или Скадар или Ђаковицу, иако је према њеним подацима у Ђаковици живело само сто српских породица и није било ниједног села у околини насељеног српским живљем.¹⁹

¹⁷ Исти, *The Rise of Nationality in the Balkans*, London 1917, 187–189.

¹⁸ *Исти*, 205.

¹⁹ *Исти*, *Twenty Years of Balkan Tangle*, London 1920, 233.

Дарамова је била забринута и разочарана успесима српске војске у Првом балканском рату. У књизи *The Struggle for Scutari* признала је да није могла да верује да су Срби успели да изађу на Јадранско море, а српски захтев за добијањем луке Драч оцењивала је као сраман. Тамо уопште није било Срба које је требало ослободити, цинично је прокоментарисала српске аспирације ка тој луци.²⁰

Велики део простора у својим студијама и јавним наступима посветила је вестима о покољу албанског становништва у новоослобођеним крајевима, које су наводно починиле српске и црногорске трупе, вешто користећи те информације и дезинформације да организује агресивну кампању о тзв. масовним злочинима Срба према Албанцима и муслиманима. О томе је детаљно писала и у књигама *Борба за Скадар* и *Двадесет њ година балканског зајлећа*. Константујући да је првобитно веровала да је српска војска цивилизована, на основу изјаве једног Албанца да је у Косовском вилајету земља на многим местима преплављена телима жена и деце, променила је то своје уверење. Врло често је цитирала сведочења очевидаца и преживелих, али и признања неких српских војника о наводним масакрима над Албанцима. У вези са наводним злочинима над племеном Љума, пренела је и сведочење једног српског војника које је објављено у листу *Радничке новине*, где је он изјавио следеће: „Морам рећи да Љуме више не постоје. На све стране леже само мртви и њихови лешеве. Из села са 100, 150, 200 кућа смо их сакупљали у гомиле од по 40–50 људи и затим убијали бајонетима“.²¹ На основу свега изнетог закључила је да је „уништење албанске популације био циљ и намера и Срба и Црногораца“.²²

Српску војску оптуживала је и за ужасе које је починила над становништвом преко реке Дрим. Заједно са представницима локалних власти је обилазила опустошена подручја, пребацујући одговорност за жалосно стање које је тамо затицала на српску војску. Ужасавала се према сопственом признању размерама разарања. Била је запрепашћена чињеницом да је најлепше и најбогатије село у близини Скадра, Дрити, било потпуно опустошено. Детаљно је описала злочине које су српске јединице наводно починиле приликом евакуације из области Скадра, када су вршили окрутну освету над тамошњим становништвом.²³ Страшне злочине, истиче енглеска научница, Срби су чинили и у Пећи, где је по сведочењу једног, како га назива образованог Пећанца, убијено десет или више телала од стране представника нове власти, али и у Скадру, Дебру, Призрену, Ђаковици.²⁴

Најтеже оптужбе о наводним српским злочинима према Албанцима у Косовском и Скадарском вилајету изнели су представници Карнигијеве комисије у специјалном извештају који је Мери Дарам врло често и радо цитирала. У потпуности се слагала са оценама те комисије око улоге војске и организације Црна

²⁰ *Исио*, 232.

²¹ *Исио*, *Twenty Years*, 251.

²² *Исио*, *The Struggle for Scutari*, 239.

²³ *Исио*, 298.

²⁴ *Исио*, *Twenty Years*, 238.

Рука у наводним злочинима против Албанаца. Сматрала је да је организација Црна Рука „...банда коју чине педесет убица, официра и цивила који су постали ‚влада у влади‘ и никоме не одговарају. Многи министри су њени чланови иако влада пориче њихово постојање. Користе се свим најгорим и злочиначким методама борбе. Краљ Петар је дошао на власт захваљујући том удружењу и нема никакву контролу над њима. Прикључио им се и принц Александар. Штапају лист под именом *Пијемони* који шири агресивни шовинизам и заступа дивље методе борбе.“²⁵

Оцене Мери Дарам о балканским ратовима представљају пример не-објективности и тенденциозног искривљавања стварности. Међутим све те њене оцене нису могле да помуте нови и умногоме уравнотеженији приступ према Србији који је тих година почео све више да се пробија у британској јавности. Ипак једна њена оцена је потпуно тачна и непрекидно је актуелна. Стоји њен закључак да је Балкан пун изненађења и да до сада за њега није пронађено ниједно трајно решење.²⁶ На срећу током балканских ратова такве личности у британској јавности су ипак биле у мањини.

Aleksandar Rastović

BRITISH PUBLIC ON SERBIA IN THE FIRST BALKAN WAR

S u m m a r y

The First Balkan War marked a sharp turning point in the treatment of the Serbian state and the Serbian people by the British public. Despite decades-long stereotypes on Serbia as a country of savages and primitives, the British public almost unanimously adopted a new discourse in treating the Serbian reality. This resulted primarily from glorious victories of Serbian soldiers and their honourable treatment of prisoners of war and local population in the areas occupied by Serbian military units. A positive view of the Serbian cause was expressed by different segments of the British public opinion, including the press as well as reputable university professors and scholars. British newspapers covered a range of topics relating to Serbia. Most often, they wrote about the need to change the present status quo, that is to recognize the new realities in the region, as well as about Serbia's access to the Adriatic Sea, territorial compensations in the area of what was Kosovo Vilayet to that date, the position of Serbia and its government, and in particular Nikola Pašić, with regard to the creation of a new Albanian state. When writing about Serbia, the British press adopted a generally unbiased view. This was true not only for leading national papers, but also for many provincial ones. An important contribution to the promotion of the Serbian cause in the British Isles came from reputable university professors, most of all Harold Temperley, Seton-Watson, George Trevelyan, but there were also those who took up a hostile attitude, as was the case with Mary Durham. These professors and scholars voiced their positive impressions of Serbia, its army, officers and soldiers in public appearances, newspaper articles, numerous monographs and articles published in those months, but also in the years after the end of the First Balkan War.

²⁵ *Исџо*, 207–208.

²⁶ *Исџо*, *The Struggle for Scutari*, 315.

